

Könyvszemle

Felsőoktatás, rendszer, váltogatások

A magyar felsőoktatás válsága és reformja az elmúlt másfél évtizedben (és azelőtt is...) szüntelenül tartott, hol szinkronban az európai felsőoktatás (és az amerikai egyetemi képzés) hasonló állapotaival, hol eltérve annak stációitól. Azonban amíg az utóbbiakról szóló nemzetközi szakirodalomban virágozik a publikációs kedv, és nem szűnik az elméleti érdeklődés, a magyar felsőoktatási gondolkodás (egy-két történeti illetve gazdasági elemzést leszámítva) lényegében nincs jelen sem a tudományos könyvkiadásban, sem a szakfolyóiratokban. A felsőoktatási nyilvánosság paralizálásának ez az egyik legfontosabb tényezője, ami megmutatkozott a felsőoktatási reformcsomag 2004-es vitájában is: szakmai konszenzusok, elemi tárgyi ismeretek nélkül folyhatott a szó mindenről, mérce, fogalmi konszenzusok, „paradigma” nélkül (erre szemléletes példa az autonómia princípiumának ámulatba ejtően parttalan és zavaros használata).

Ezért is reményteljes, hogy Barakonyi Károly 2003-ban írt művét az Akadémiai Kiadó 2004-ben megjelentette. A felsőoktatási gondolkodás ugyanis létezik Magyarországon, csak éppen szinte kizárólagosan egy sajátos műfaj, a szakértői tanulmány formájában. Erre rengeteg pénzt fordítottak a mindenkori kormányok és háttérszervezeteik, kialakult az a szakértői bázis, amely (a felkérések szimpátiáinak aktuális megoszlásában) igencsak tekintélyes mennyiségű háttéranyagot gyártott – anélkül, hogy mindez bekerült volna a tudományos kommunikáció értékelő és elsajátító nyilvánosságába.

A szakértői tanulmány kényelmes és egyben feszített műfaj: kényelmes, hiszen nem követeli meg azokat a formai kritériumokat, amelyeket egy publikációnál elemi normaként kell betartani (jól megírtság, szöveggondozás, reflexió, megalapozás stb.), valamint olvasói (ha ténylegesen egyáltalán akadnak) többnyire az aktuális és eleve szimpatizáló adminisztráció és politikai döntéshozatal munkatársai. A folyamatok alakításában való részvétel önbizalomnövelő tudatát is nyújtja, ugyanakkor általában konkrét politikai döntések ritmusához igazodva kell szállítani az eredményt, ami frusztráló, s egyben jó néhány minőségi elvárás teljesítése alól felmentést adó körülményként kerül be a munkafolyamatba.

Barakonyi Károly ezért komoly kihívás elé került, amikor igazi tudományos produktumként foglalta össze kutatásait, rektorként, szakértőként végzett munkáját – közvetlenül is kapcsolódva egy éppen zajló konkrét döntésselőkészítéshez, a mostanára kétes hírűvé vált CSEFT (Csatlakozás az Európai Felsőoktatási Térséghez)-programhoz. A feladat éppen azért nehéz, mert néhány év múlva már senki nem tudja majd, mi volt ez a rövidítés, a könyv azonban könyvként, tudományos alkotásként megmarad, és akkor már végképp csak az lesz a fontos, hogy a publikációs mércéken hogyan teljesít.

A szerző személyes háttere nyilvánvalóan megalapozza a könyv egészének színvonalát. Barakonyi jó ideje a magyar felsőoktatás-politika megbecsült szereplője. Rektori tapasztalatai, majd több hazai és nemzetközi programban végzett munkája nyomán karakteres szakmai irányt alakított ki, ami egyértelműen meghatározza könyvét: a jelenlegi nemzetközi felsőoktatási kutatás

egyik főáramához kapcsolódik, amelynek szemléleti keretét központi fogalmai jelzik: intézményi menedzsment, munkaerőpiac igényei, felhasználók, gazdálkodó egyetem, hatékonyság.

Bárhogyan is értékeljük ennek az elemzési és felsőoktatás-politikai trendnek a virágzását, vitathatatlanok erői és szembetűnőek korlátai is. Utóbbiak különösen a magyar egyetemi háttérműveltség hiánya közepette látszanak élesen: mivel az egyetem eszméjének elméletörténeti és teoretikus feldolgozásai, alapművei nincsenek meg magyarul, mi több, láthatóan a magyar egyetemi értelmiség nem is ismerkedett meg ezekkel, nincs mire alapozódnia bármilyen felsőoktatási interpretációnak. Hogy ennek a következményei mennyire komolyak, abból is látszik, hogy miközben Barakonyi megoldásként kénytelen beiktatni néhány fejezetet, illetve utalást minderről, ezzel inkább gyengíti érvelése egészét, hiszen ezek a szövegrészek legfeljebb kétszerezős forrásirodalomra támaszkodnak, alapvető referenciaműveket figyelmen kívül hagyva (egyebek között Hastings Rashdall monográfiájából a kolostori modell vagy az *universitas* pontosabb értelmezése magától értetődő lett volna).

Mindezzel együtt is a *Rendszerváltás a felsőoktatásban* című könyvre igazán illik az „átfogó” jelző: Barakonyi a hozzávetőlegesen huszonöt szerzői ívnyi szövegben majd’ mindenről ír, ami a felsőoktatással kapcsolatos hazai vitákban szóba kerül. Az egyetemi hagyományok számbavétele után vázolja azokat a globális gazdasági, társadalmi és felsőoktatási trendeket, amelyeket a reformfolyamatok keretének és egyben legfontosabb motiváló erejének tart. Részletesen ismerteti a Bologna-folyamat lépéseit, dokumentumait, európai uniós szintű politikai és igazgatási történetét. Ezekhez viszonyítva taglalja a magyar felsőoktatás helyzetét, majd szisztematizálja a kívánatosnak tartott reformfolyamat legfontosabb elemeit: a

lineáris, többlépcsős képzést lehetővé tevő akadémiai reformot, az egyetemi kormányzás szervezetszociológiai megalapozását, a finanszírozás modelljét. Könyve végén pedig az ezen célok eléréséhez szükséges stratégia megalkotásának feltételeit, módszertanát és normatív elemeit számba véve zárkóztatja össze strukturális javaslatait és a megvalósítás lehetséges módozatait.

Azok számára, akik akár csak érintettként is hallottak a felsőoktatási átalakulást kísérő vitákról, érzékelhető, hogy itt valóban teljes mértékről van szó: mindezekről folyik a szó, készülnek a koncepciók és ellenkoncepciók, szerveződnek a táborok pro és kontra a magyar felsőoktatás elmúlt évtizedében, újra és újra. Az átfogó igény mellett azonban jól megragadható az a néhány motívum, amelyek Barakonyi számára kulcsfontosságúak: az autonómia helyes és korszerű értelmezése, a munkaerőpiac, a felhasználók igényei és az intézményirányítás hatékonysága.

A könyv mondandójának logikája is ezen fogalmak körül rendeződik el. Legfőbb állítása tömören összefoglalható: *az európai, mi több, globális léptékű gazdasági folyamatok, s ezen belül is elsősorban a munkaerőpiac igényei újfajta képzési szerkezetet követelnek meg, s ezt mindennekellát az egyetemi kormányzás korszerű formájával lehet megvalósítani, amivel szemben az autonómia idejétmúlt ideájára hivatkozó felsőoktatási szereplők érdekkötött, illetve tájékozatlanságból fakadó ellenállása jelenti a legfőbb hátráltató tényezőt.* Barakonyi egy pillanatra sem rejti véka alá elkötelezettségét e tézis mellett, s különösen fontosnak tartja mindennek felsőoktatás-politikai programjaként a Bologna-folyamatot. A könyv minden lapján demonstrálja, hogy a magyar felsőoktatás ennek elvei szerinti átalakítása nem egyszerűen hazai társadalmpolitikai kérdés, hanem egy európai folyamat része.

Barakonyi minden korábbi magyar nyelvű publikációnál alaposabban és

részletesebben dokumentálja ezt a folyamatot, vagyis az Európai Felsőoktatási Térség (EFT) programját. Mi tagadás, ezzel igen jól tesz a hazai felsőoktatási gondolkodásnak. A rendszerváltozás körüli időktől kezdve az uniós csatlakozás, illetve európai példa jelentette az elsődleges hivatkozási formulát – többnyire anélkül, hogy érdemi, különösen pedig rendszerezett ismeretek álltak volna a frazeológiák mögött (ami alól kivételt néhány olyan kezdeményezés jelentett, mint a TEMPUS program indítása és felépítése Lajos Tamás professzor vezetésével, ami az európai egységesülés valóban tartalmi és tartalmas belátásain alapult). Barakonyi könyve után azonban már csak elnéző mosolyra számíthatnak az üres Európa-lózungok, hiszen a Bologna-folyamat deklarációinak és brüsszeli direktíváinak, értelmezésüknek részletekbe menő rekonstrukcióját maradéktalanul elvégezte a szerző.

A Bologna mögötti felsőoktatás- (mi több, világ-)felfogás körvonalazásával eloszlatja az átalakítási iniciatívák öncélúságával szembeni aggályokat. Az EFT kialakítása egy nagy Európa-vízió része, amely a térség globális versenyképességét egyebek között a képzési potenciál egyesítésével és a felsőfokú oktatás olyan átalakításával hivatott elérni, amely a feltételezett munkaerő-szükséglet számára alkalmas és fajlagosan olcsóbban finanszírozható bázis lehet. E célokat szolgálja az átjárhatóságra, a hallgatói mobilitásra, a diplomák egyenértékűségére legjobb megoldásnak bizonyult angolszász képzési modell érvényesítése, ahogyan ehhez rendelődik hozzá a felsőfok szakképzési feladatainak erősítése is.

Barakonyi elkötelezett és bátor fejezeteket írt minderről. Elkötelezettsége ugyanakkor nem elvakult a magyar felsőoktatás maradéktalan és kompromisszumok nélküli EFT-hez történő csatlakozása iránt: bár ezt látja az egyetlen reális alternatíva-ágnak az egyetemek versenyképessége számára, utal

a lehetséges feszültségekre, ellenérvekre és ellenérdekekre is. Nem pusztán azonnal megvalósítandó direktívákat, hanem ösztönzést, fokozatosságot, prioritásokat és differenciált átalakulást javasol.

Amiben azonban nem lát lehetőséget félmegoldásokra, az a finanszírozás rendszerének átgondolása. Igen megszívlelendő esettanulmányokat és praktikus mechanizmusokat ismertet arról, hogy az egyetemek forrás-szerzése világszerte régen maga mögött hagyta a központi költségvetési támogatásért zajló alkuk és nyomásgyakorlások kizárólagosságát. Mostanára a gazdálkodó, szolgáltató és vállalkozó egyetemi profilok sokszínű rendszere legalábbis egyenértékű (és mértékű) pillére az egyetemi költségvetéseknek. Külön részt szentel a támogatásszerzés professzionális projektjeinek, a lélektani tényezőktől a marketingeszközök használatáig elemezve a lehetőségeket. Mindehhez képest történeti áttekintésben is megismerhetjük a hazai gyakorlat kuszaságát, trükkjeit és a normatív finanszírozás (tehát az intézménybe beiratkozott hallgatók létszámához kötött állami támogatás) demoralizáló félmegoldásait. Az elemzésből világos: a kormányzati és intézményi szereplők közös felelőssége a tarthatatlan rendszer ilyené formálódása – s ebben Barakonyi a legridegebb konzekvenciát még ki sem mondja. Nevezetesen, hogy a szocialista időkből örökölt bázisszemléletű finanszírozást (vagyis az előző évet alapul vevő tervezést) felváltani hivatott normatíva (ami így alkalmas lehetne a versenyhelyzete és teljesítményelv egyfajta beillesztésére) a valóságban nem más, mint egyszerű visszaosztás eredménye: a rendelkezésre álló központi költségvetési keretet (ami a kormányzati és parlamenti alkuk eredménye) egyszerűen visszaosztják az egyes területekre állami támogatással felvenni kívánt hallgatók számával, s ezt címkézik meg. Ha valami, hát ez a rendszerváltás (finoman szólva) elszabotálása.

Barakonyi a finanszírozás kapcsán hozzá mer nyúlni a magyar felsőoktatás leginkább patologizált kérdéséhez, a tandíjhoz is. Persze, ez kevésbé szakmai, inkább politikai bátorság, lévén, hogy a felsőoktatási szakmai közvéleményben nem találni mérvadó résztvevőt, aki ne tudná: a tandíjrendszer kívánatos eleme a felsőoktatási működésnek, ráadásul a farizeusi politikai magatartást megszegyenítő mértékben és kiterjedtségben működik is, zavartalanul. A szerző pontosan elemzi és bemutatja mindazt, amit a felsőoktatás-kutatási és szakértői közeg mindig is vallott a tandíjról: a hallgatói motíváltság erősítésében, az intézményi gazdálkodásban, a társadalmi involváltság növelésében és teljesítmény-értékelésben játszott szerepét. A tandíj magyarországi bevezetése szakmailag és felsőoktatás-politikailag jól előkészített program volt az Antall-kormány idején, amit egy bumfordi megvalósítás követett a Bokros-csomag részeként, de adódott esély ennek korrigálására is. Ekkor azonban a pártpolitika rájátszott az irracionális populista érzületekre, és hiába igyekezett azután a hallgatói finanszírozás rendszerének kiépítésével egy ésszerű mechanizmust működtetni, a negatív hatás megmaradt: a tandíj tabutémává vált. Barakonyi könyve is segíthet abban, hogy szépen, nyugodtan, (hogy mindenki értse...), egyre többen mondják ki a hozzáértők közül nyilvánosan is: egy olyan felsőoktatásban, amely hallgatóinak fele (gyakran kaotikus és szegyenlős struktúrában) fizet a képzésben való részvételért, az ingyenesség pedig éppen az eleve jobb társadalmi pozícióban levőket segíti tovább, igenis szükség van a sumákolás nélküli, méltányos tandíjrendszer bevezetésére.

A könyv ezen fontos részei is megerősítik a fő üzenetet: az egyetemi menedzsment szükséges átalakításának követelményét. Nem pusztán terjedelmi jellemzők mutatják, hogy Barakonyi számára ez a lényeges pont-

ja a felsőoktatási átalakulásnak (a könyv fele erről szól); a korszerű intézményirányítás igénye valódi *Leitmotivként* vonul végig a művön mint a felsőoktatás bajainak orvossága. Mindezt szervezetszociológiai elméleti keretbe ágyazva, az amerikai és a holland irányítási modellek esettanulmányaival megerősítve bontja ki. Kiemelendő értéke ennek a törekvésnek, hogy egyebek között behozza a magyar felsőoktatási gondolkodásba az *egyetemi kormányzás* fogalmát, ami rugalmasabb kommunikációs keretet kínál az intézmények irányításáról szóló vitákhoz, mint a hagyományos „rektor – gazdasági vezető – intézményirányítás – testületek” szókészlet. Ugyanakkor igen jellemző az a folyamatos oppozíció, amelynek jegyében a felsőoktatás szükséges változását előremozdítókkal szemben éppen az intézményi menedzsment reformjának elfogadását tekintí vízvázlatonak.

Polemikus könyvet írt Barakonyi – s talán ez az egyik oka azoknak az egyoldalúságoknak, amelyek éppen az intézményirányítás korszerűsítésének szinte már abszolútizált megoldási kulcsként való taglalásaiban tetten érhetők. A szerző maga is többször utal személyes tapasztalataira, ezért joggal (és teljes empátiával) feltételezhetjük, hogy a hazai felsőoktatási adminisztráció általános állapotai különösen ösztönöznek arra, hogy igen nagy jelentőséget tulajdonítsunk az e téren végrehajtandó változtatásoknak.

Amilyen plasztikus képet rajzol a szerző erről az ellenfélről, olyan alapos és következetes a kívánatos megoldás részletezése is. Barakonyi szeme előtt egy olyan egyetemi vezetés ideája lebeg, amelyben egyértelműen szétválasztódik a szabályozás a jelentős források felett rendelkező, felelős és professzionális menedzsment és az akadémiai kérdésekben kompetenciákkal rendelkező testületi fórum. Az egyetemek teljesítményének értékelésében, de a stratégia kialakításában és végrehajtásában is hangsúlyos szere-

pet kapnak az érdekeltek (*stakeholderek*), a gazdaság, a munkaerőpiac szereplői. A felelős első számú vezetővel szemben komoly menedzsment-ismereti elvárásokat fogalmaznak meg, cserébe a jelenleginél lényegesen nagyobb hatókört és hosszabb időt kap a vezetéshez. Az akadémiai kiválóságot az egyetemi szenátus elnöke testesíti meg, az intézménynek mint szervezetnek a tényleges kormányzása a *board* jogkörébe tartozik. Mindez lényegében egy zártkörű részvénytársaság modelljéhez hasonlítható, ahol a belső szerveződést a kari tagozódás helyett a *department-elv* váltja fel, a hallgatói beleszólás jogkörei a döntéshozatalba lényegesen szűkebbek, ahogyan az akadémiai szféra (vagyis az oktatás és kutatás ügyeiben érdekeltek) döntési kompetenciája is az igazgatótanács-jellegű board stratégiai döntéseinek keretei között autonóm csupán.

Természetesen a hatékonyság ígérete miatt érthető, hogy a mai magyar felsőoktatási közállapotokhoz képest vonzó ez a modell, azonban e szubjektív motiváción túl Barakonyi joggal hivatkozik és támaszkodik napjaink felsőoktatás-elemzési főáramának szakirodalmára, szervezeteire, ajánlásaira és rendezvényeire. Megkönnyíti a menedzsment-centrikus megközelítés képviselőjét az is, hogy az alternatív elgondolkodásokat kézenfekvő a privilégiumőrzés és elavult struktúrákat múltba révedően őrző korszerűtlenség jelének tekinteni (mint ahogyan ilyen utalások sűrűn előfordulnak a szövegben) – ami gyakran jogos feltételezés.

Azonban érdemes más irányból is elgondolkodni azon, hogy valóban ilyen egyértelmű-e a menedzsment-centrikus vezetés korlátlan relevanciája felsőoktatásban? Fenntartásokra adhat okot magában a könyvben, hogy (még lehet, az ellenpontozás érdekében) túlságosan is tiszta a képlet: ehhez a kívánatos szervezeti átalakuláshoz kötődik minden, ami előremutató, jó, Bologna, hatékonyság, finansziális előrehaladás,

társadalmi megfelelés és elismertség, vele szemben pedig csakis a visszahúzás, a cifra nyomorúság, a nehézkesség és elavultság állhat. Ez a pozicionálás azonban egyáltalán nem evidens, hiszen akár a könyv több tézisével, konkrét megoldási javaslataival, akár a benne igen színvonalasan képviselt felsőoktatás-menedzszeri közelítéssel szemben léteznek képviselhető, progresszív alternatívák.

Példaként itt csak arra utalok, hogy a magyar felsőoktatásban is lényegesen sokszínűbb folyamatok indultak el a kilencvenes évek közepétől a felhasználókkal való kapcsolatok területén, mint amit Barakonyi érzékeltet. A felsőoktatási stratégiai gondolkodásban ez a követelmény polgárjogot nyert, akárcsak a munkaerőpiac igényeinek figyelembe vétele. A beiskolázás adminisztratív korlátozása és tervezéses megoldásai alapjául szolgáló munkaerőpiaci prognózisok azonban általában megbuknak, különösen a mai változékony nemzetközi és hazai gazdasági környezetben. A sok hiányosság, félmegoldás és szakmai alulteljesítés ellenére ugyanakkor elgondolkodtató adat, hogy a rettegett diplomás munkanélküliség alig fele a nemzetközi átlagnak, és egyáltalán nem nőtt drámaian.

Az sem meggyőző, ahogyan Barakonyi közvetlen meglepetést teremt a Bologna-folyamat és az intézményirányítási korszerűsítési javaslatai között. Az általa is idézett dokumentumokból ez nem olvasható ki – a kapcsolódás azon az absztrakciós szinten érvelhető, ahol a felsőoktatás általános problémamegoldása hangsúlyosan intézményirányítási kérdéssé válik. Márpedig ez egyáltalán nem magától értetődő igazság: különösen nem akkor, ha az egyetemi kormányzás vázolt modelljét nem tekintjük az egyedüli megoldásnak. Ugyanis ha a felsőoktatás funkciói között a rutinszerű felsoroláson túl érdemben is végiggondoljuk a kulturális értékörzés- és

közvetítés, a tudományos kutatás, a nemzeti és regionális közösségszerveződés működési kereteit, akkor a munkaerőpiaci utánpótlás-biztosító szerephez rendelt üzemszervezet nem lesz egyértelműen kívánatos. (A gazdaság igényeinek problematizálására itt nincs mód részletesen kitérni, csak utalok arra, hogy a gazdaság világának egyes szereplőinél merőben különböző, egymásnak is ellentmondó érdekek, elvárások fogalmazódnak meg például a munkaerő-képzettség szintje vonatkozásában is, ami egyértelműen a közösségi/nemzeti döntéshozatal felelősségévé teszi a fiatalok számára biztosítandó tudástőke kívánatos mennyiségének és minőségének biztosítását...)

Ugyancsak egyoldalúnak tartom Barakonyi alapvető ellenérzését a testületi irányítással szemben. Az itt használt érvei (nehézség, kompetenciahiány, érdekkötöttség) valamennyi demokratikus mechanizmussal szemben felvethető – mint ahogyan a mindenkori technicista áramlatok ezt meg is teszik. Természetesen egyszerűbb, gyorsabb és olcsóbb a szűk körű, alig korlátozott vezetés az egyetemen is – de talán indokolt a konzervatív óvatosság az omnipotens menedzsment boldogító képességével szemben. Már csak azért is, mert a legújabb, elsősorban amerikai szakirodalom egyre bővegesebben tárja fel az üzleti logika (és üzleti szocializáltságú szereplők) működésének hátültetőit az akadémiai kapitalizmusban. (Az pedig, hogy a hallgatók eleve mint manipulálható és hátráltató közeg volnának jelen az intézményvezetésekben, természetesen sem igazolható, hiszen egyfelől oktatói csoportok egzisztenciális kötöttségeik miatt még inkább befolyásolhatóak, másfelől a magyar felsőoktatási progresszió motorja jelentős időn át a hallgatói képviselő volt.)

Mindez természetesen nem kérdőjelezi meg a professzionális intézményi menedzsment szükségességét, legfeljebb más dön-

téshozatali keretek között, az akadémiai résztvevők kellően fejlesztett készségeken nyugvó hivatalviselésével és az egyetemi misszió hangsúlyainak más értelmezésével körvonalazható felfogásba helyezi el. Nagyon lényegesnek tartom, hogy szisztematikus kifejtése olvasható immár egy karakteres álláspontnak – és ezért is elszomorító, hogy a könyvkiadási megvalósítás minősége nem éri el a tartalomét. Szöveghehelyek sorát találni, ahol hiányzott az alapos szöveggondozás, a stilisztikai döccenetek kiiktatása. Az apró betűs szövegrészek alkalmazása következetlen és összességében funkciótlan is – erről le kellett volna beszélni a szerzőt. Mindez nem a kötelező recenzensi köztökődés, hanem aggodalom azért, hogy a tudományos komolyság a kivételben is érvényesüljön.

Mert a téma igazi, komolyan vehető és végigvihető szaktudományi és értelmiségi eszmecserét érdemel, aminek kitűnő kiindulópontja lehet ez a könyv. Ennek során a mű kulcsmotívumát, az egyetemi autonómiát végre mód nyílna más közelítésekkel is megvitatni, valamint a felsőfokú képzés nemzeti és európai dimenzióiról érdemben szót váltani. A magyar felsőoktatási értelmiség tudatosíthatná önmagával, hogy meghaladható a rossz alternatíva: az egyfajta EU-bürokrácia-projektként megfogalmazódó felsőoktatási modernizáció *versus* pozícióvédő bezárkózás. Hiszen Bologna egy élő folyamat, amelynek magunk is részesei vagyunk, alakítjuk. Az európai felsőoktatás immár nem rajtunk kívül, hanem belőlünk is áll. Ezért nem pusztán a brüsszeli deklarációk, kormányközi megegyezések, uniós programok és ajánlások formálják az európai (és benne az európai magyar) felsőoktatást, hanem a magyar, az olasz, a német, az angol, a lengyel, a cseh, az osztrák, a francia és a többi nemzeti felsőoktatási rendszer *autonóm*, közös gyökerű és sokban eltérő törekvései, hagyományai, akadémiai és gazdasági valósága is (bár ez utóbbiak tényeiről

szinte semmit nem hallunk a rutinszerű uniós hivatkozások közepette a hazai felsőoktatási közbeszédben...).

Talán mostanra elkezdődhet az egyetem eszméjéhez, hagyományához és a mai világban különösen fontos tudásértékéhez méltó intellektuális vita, ami felülírhatja a politikai csetepaték, szakértői háttéralkuk és érdek-

csoportok huzakodásának kompromisszumait is. Ez volna az igazi rendszerváltozás a felsőoktatásban. (*Barakonyi Károly: Rendszerváltás a felsőoktatásban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004*)

Fábri György

MTA Kommunikációs igazgató, az UnivPress
Felsőoktatás-kutató Műhely szakértője

Pótó János: Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika

A most már lassanként a középnemzedékhez tartozó történész szerző igen érdekes és hasznos művet nyújtott át ezzel a könyvével. A bevezetésben fejtegeti a monumentális köztéri szobrászat elvi kérdéseit. A szobrok (és épületek) propagandisztikus hatását már a fáraók és a mezopotámiai papkirályok is tudták, és azóta is minden rendszer élni tudott ezzel a lehetőséggel. A könyvcím egyébként emlékeztet az utóbbi évtizedek francia történetírásában előkerült tematikára, az „emlékhelyekre”, de a kettő, minden szoros kapcsolat ellenére, mégis két külön dolog. Hogy mindkettőben a politika játssza a főszerepet, azt Pótó János könyve az 1945 utáni évtizedek példáján mutatja be, tanulságos módon.

A könyv maga csak Budapest szobraival foglalkozik. A főváros háborús pusztításai jó néhány szobrot megrongáltak vagy megsemmisítettek, amelyek az új, mint rövidesen kiderült, kommunista rezsim számára nem voltak elfogadhatóak: az első világháborús emlékművek, a tüzér- és a haditengerész emlékmű (ez utóbbi még Horthy otrantói tengeri csatájára is emlékeztetett), Darányi Ignác, Tisza István és Klebelsberg Kunó meg Görgey Artúr szobra. Az elmúlt rendszer miniszterei esetében ez világos, Görgeynél az a kommunista felfogás döntött, hogy Görgey áruló volt. Ebbe a csoportba sorolhatók a revíziós politika szimbólumai, az elszakított területeket ábrázoló szobrok, de a történeti

Magyarország minden részéből összegyűjtött földdarabok fölé magasodó ereklyés országzászló, az 1918-19-es nemzeti vértanúk emlékműve, Werbőczy István szobra, de még id. Andrassy Gyuláé is, hiszen minden 48-as érdeme mellett Ferenc József bizalmas minisztere volt. A háborús sérüléseket nem egy esetben ki lehetett volna javítani, de ez elmaradt, a szobor nemkívánatos volt. Már Werbőczy szobra egyébként sem háborús sérülés nyomán tűnt el, hanem ledöntötték. Ez a sors érte Prohászka Ottokár püspök szobrát is, a kommunista vezetésnek ez az adott pillanatban kellemetlen is volt, a tetteket nem derítették fel. Volt olyan szobor, ahol csak a fejet kellett kicserélni, mert a tábori vadászzászlóaljnak emlékszobrán az egyensapka a csendőrök kakastollára emlékeztetett valakit. Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok szobra nyilvánvaló külpolitikai megfontolásokból maradt meg. És érdemi, gazdasági megfontolásból állították helyre Baross Gábor szobrát, ha nem is az eredeti helyén.

A másik nagy téma az 1945 után újonnan létrehozott emlékművek és szobrok, amelyek tehát már az új (kommunista) rezsim preferenciáit mutatták. Az első helyen itt a szovjet katonai emlékművek állnak, ezeket eleinte maguk a szovjet katonai hatóságok hozták létre, később már csak sürgették, de mindenképpen a magyarokkal fizettették meg. Ennek kapcsán került elő a gellérthegyi emlékmű. Pótó meggyőzően cáfolja azt a már akkor elterjedt feltevést, hogy ezt Kisfaludy Strobl Zsigmond eredetileg Horthy

István emlékére tervezte. Az emlékművek egy része valóban sírok felett épült, más részük csak emlékeztetett a szovjet áldozatokra. Ide sorolható a két parlamentar emlékműve a fővárosba vezető utak mentén. Pótó itt is illúziót rombol: Steinmetz kapitányt nem német katonák lőtték le (az adott helyen nem is voltak német csapatok), hanem aknára futott. Az újonnan létesített szobrok sorát Raoul Wallenberg, az ezreket megmentő svéd diplomata szobra zárja le: mire felállították, már el is kellett tüntetni, mert úgy hírlett, Wallenberg amerikai kém volt. (Csak jóval később állították fel egy újabb emlékszobrot, az eredeti kicsinyített másolatát az egyik Üllői-úti klinika előtt, ahol persze a szimbolikus szobor (a gonosz kígyót legyőzte a daliás férfi) már nem a fasizmus, hanem a betegség elleni harcot szimbolizálja.

Az utolsó nagyobb rész az 1953-ban a Városliget szélén felállított, majd 1956-ban lerombolt és apróra felszeletelt Sztálin-szobor létrejöttét mutatja be részletesen, az egyes tervek fényképével. Ezeket a szerző rövid jelzőkkel jellemzi: snájdig katonatiszt, mindenképp teremtoje, napkeleti bölcs. A két menetben lezajlott pályázat nyertese Mikus Sándor lett. A fennmaradt adatok szerint a szoborállítás 8 928 988,15 forintba került,

(2001-es árákon ez 1 milliárd 427 millió forint volna). Pótó a szobor 1956-os sorsát is végigkíséri. Záróaktusként egyrészt a pártállami időkben felállított és a változás után szoborparkba került szobrokról ad áttekintést, illetve a millenárius emlékmű eredeti formáját és 1944 utáni módosítását elemzi a szerző.

Pótó minden esetben kitér a szobrok történeti helyére, a nekik szánt hatásra, magyarázatait finom ironia lengi át, a nagyszámú illusztráció mellett ez teszi élvezetessé a kötetet. A lezárás, ami a szoborparkot tartja a probléma egyetlen jó megoldásának újabb megsemmisítések helyett, nagyjából az egész kötet józan és mérsékletes álláspontját mutatja. Az 1945 óta eltelt évtizedek tanúinak, de a mai fiatal nemzedéknek is egyaránt roppant tanulságos összegezést ad Pótó János könyve. Mindenképpen érdemes elolvasni. A politika nyilvánossága mögött rejlő mélyebb motívumok bemutatása szempontjából is tanulságos könyv. Persze lehet, hogy hivatásos politikusoknak nem érdemes elolvasniuk, mert netán meginognak politikai meggyőződésükben. (*Pótó János: Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika. Budapest. Osiris Kiadó, 2003. 310 p.*)

Niederhauser Emil

történész

Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. sz. első felében

Palotás Emil hosszú éveken át az ELTE kelet-európai történeti tanszékének vezetője volt, az itteni PhD-képzést most is vezeti. Több nagyobb monográfiát publikált az Osztrák-Magyar Monarchia és a balkáni országok gazdasági kapcsolatairól. Most másfajta összegzésre vállalkozott, egyfajta összehasonlításra. Rögtön le kell szögezni: kitűnően sikerült.

A könyv csakugyan a 20. század első felét ábrázolja, tehát az első világháború előtti eseményeket is bőven tárgyalja. Valóban összehasonlító történelmet ad. A kötet na-

gyobbik fele szintetikus fejezeteket nyújt a népesedésről, gazdaságról, társadalomról, politikai kapcsolatokról. Csak a kisebbik fele ad országok szerinti fejezeteket. Hozzá kell tenni rögtön, hogy az 1917 utáni oroszországi fejlődést, vagyis a szovjet kísérletet nem tárgyalja, erről csak egy lakonikus mondatot ír le, nem indokolja. Az országfejezetek közt sincs oroszországi. Ezek az országfejezetek elsősorban a két világháború közti fejlődést tárgyalják, a második világháború csak egy zárófejezetben kerül tárgyalásra. Persze a szintetikus fejezetekben végül is megint államok szerint kerülnek tárgyalásra a kérdések, de így igen jó összehasonlítást kap

az olvasó.

A szerző láthatólag elsőrendűen a gazdasági-társadalmi problematika iránt érdeklődik, erről több szintetikus fejezet is szól, de az egyes országok esetében is röviden kitér ezekre a mozzanatokra is, anélkül, hogy ismétlésekbe bocsátkozna. A politikatörténeti fejezeteket egyfajta üdvös pártatlanság lengi át, Palotás Emil nem háborodik fel és nem ítélkezik, hanem közli a tényeket.

Nyilvánvaló, hogy ilyen átfogó munka esetében nincs értelme valamiféle tartalmi ismertetésnek. A tárgyalt korszak áttekintését a könyv egyértelműen lehetővé teszi, tehát valóban megfelel a tankönyv követelményeinek. Kiváló a belső előzékenken Nagy Béla nyomán készült színes térkép négy időmetszetben (1900, 1914, 1923, 1942), és

a szövegben lévő nagyszámú térképvázlat. Van jegyzék az ajánlott, elsősorban magyar nyelvű szakirodalomról, meg névmutató is, ahogy felnőtt könyvhöz illik. Biztos, hogy sokan fogják használni, elsősorban a felsőoktatásban, és ezt meg is érdemli.

A szerző két helyen is tesz célzást arra, hogy most már a 20. század második felét is időszerű (és bizonyos mértékig lehetséges) megrajzolni. Jó volna abban bízni, hogy a szerző saját eljövendő munkájának kereteit szabja meg ezzel. Az eredmény remélhetőleg minél előbb megszületik, a jelen könyv alapján várjuk is a folytatást. (*Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris tankönyvek, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 511 p.*)

Niederhauser Emil
történész

Szabó Máté: Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom

Kísértet járja be a világot, a globalizáció, a regionalizmus és a civil társadalom kísértete. A fogalmak és a mögöttük lévő integrációk, mozgalmak, szerveződések és tiltakozások a társadalomtudomány és politika gyakran használt megnevezései a létező, de nehezen leírható folyamatoknak, a társadalom szervezett létformáinak. Szabó Máté politológus kötetének öt fejezete ezekkel a politikatudományi és politikai, társadalmi kihívásokkal foglalkozik. A kihívások mindegyike közvetlenül érinti Magyarországot, és ezért a magyar politikatudományt, s mindez már önmagában véve is előrelépést mutat a rendszerváltás előtti, a szovjet blokk országai nélküli lezajló mozgalmi ciklusok történetében. Ugyanis az 1989 előtti két nagy mozgalmi ciklusnak, az 1968-as mozgalmak és a 1980-as évek alternatív mozgalmi után Magyarország végre részese lehet az ezredfordulón kibontakozó harmadik – globalizációkritikus – nagy moz-

galmi hullámnak. Mindez természetesen azt is jelenti egyben, hogy ami Magyarországon 1989 óta az említett kihívások vonatkozásában zajlik, erősen determinált, és még sokáig meghatározza a mozgalm kutatók eredményeit. Nincs ugyanis kontinuitás, van viszont elmaradottság és fogalmi zűrzavar, miközben a megmaradó folytonosság nehezen illeszthető az európai vagy világtrendbe. A világ leggazdagabb országait tömörítő OECD országai közé soroltattunk, miközben az OECD-országokat – többek között – gazdaggá tevő erős civil társadalom, a regionális és globalizációs folyamatokba bekapcsolódni képes társadalom és mozgalmiszektor nálunk nem jött létre.

Szabó Máté könyve nem hagy minket kétségek között hányódni, hogy milyen is a magyar helyzet, és a nemzetközi viszonyok adta keretek között tárgyalja mindazt, ami kizárólag magyar vagy regionális megközelítésben torzképet mutatna. Mindenekelőtt az EU-csatlakozás, az EU-politika és az EU-ban fellelhető civil szektor szémszögéből elemzi a posztkommunista régió és ezen belül a magyarországi civil vonatkozásokat.

A könyvben hangsúlyos részfejezetek szólnak az európai és globális térben megjelenő jogvédő, professzionalizálódó, ellenelitet kitermelő, a demokráciadeficitet nem mindig csökkentő, nyomásgyakorló, vitatkozó és véleménynyilvánító, a virtuális és a reális térben egyaránt megjelenő csoportokról. Az alaposan kidolgozott, zömében nyugat-európai mozgalmakutatási elméleti alapokon nyugvó keretek között a szerző a jelen globalizációkritikai és zöld mozgalmakat, valamint egyes pártok mobilizációs stratégiáit (pártmozgalmait) elemzi történetiségükben és jövőidejűségükben (tehát mindhárom idősíkbán), két nagy integrációt (EU és „a globalizáció”) és két ország vonatkozásában (Németország és Magyarország). Politikatudományi és mozgalmakutatási szempontból különösen érdekes a globális és európai mozgalmi térben megjelenő, de ott gyengén teljesítő magyar és a keletnémet múltat is integrálni kénytelen, de ezzel együtt erős civil társadalommal rendelkező Németország példájának összevetése. A németországi zöldek helyzete, a pártosodás folyamata, a vörös-zöld (Szociáldemokrata Párt-zöld) kormánykoalíciókban való részvételük, a mozgalom és párt, valamint a párt és a koalíció viszonyának elemzése számos tanulsággal szolgál. A példa fölveti a kérdést, hogy miért nincsen zöld párt Magyarországon, vagyis mitől olyan gyenge Magyarországon a zöldmozgalom, hogy képtelen önálló és eredményes pártként artikulálni a németországinál feltehetően nagyobb problémát jelentő zöld tematikát. A szerzőnek a kérdésre adott válasza szerint a magyar választási rendszer sajátossága, a jobb- és baloldali polarizáció, az életszínvonal és életmód gazdasági kérdései kiszorították az alternatív programokkal nem rendelkező zöld tematikát. Mindazonáltal az országos és helyi választásokon ez idáig eredménytelen magyar zöld pártkezdemé-

nyek helyzete éppen az új mozgalmi hullám vagy a globalizáció folyamatában, illetve az EU-hoz való csatlakozásunk következtében megváltozhat.

Legalább ilyen izgalmas elméleti és gyakorlati kérdések sorát veti fel a Fidesz-MPP 2002-es választások alkalmával kialakított tiltakozási és mobilizációs stratégiájának elemzéséről írt önálló fejezet. A civil és a politikai társadalom határán mozgó, de egyértelműen a politikai társadalom aktoraként fellépő polgári körök új szervezeti és tiltakozási formációkat honosítottak meg a rendszerváltás utáni magyar politikai kultúrában. A parlamenten és párton kívüli politikai akciócsoportok egy egész parlamenti ciklust végigkísérő mobilizációs kampány részei. Katalizátorai a különböző társadalmi, foglalkozási, egyházi csoportok és a párt közötti egységes politikai platform létrejöttének, egyben pedig elmélyítői a meglévő törésvonalaknak. A folyamatos tiltakozások révén való többségi pozíció létrehozása a cél, amely azután elvezethet a választásokon való győzelemig. Vagyis az olasz kommunista politikai gondolkozó, Antonio Gramsci stratégiájának a követéséről van szó: olyan hálózat létrehozásáról, amely azután magától létrehozza a civil társadalomban a kulturális hegemóniát.

Szabó Máté könyve már megjelent tanulmányainak átírt, kibővített és átszerkesztett gyűjteménye. Nem egységes és nem egymásra épülő fejezeteket tartalmazó mű, de mind szemlélete, mind tartalma, mind pedig a fejezetek végén olvasható bőséges szakirodalom, továbbá a magyar társadalom egészének megértése okán fontos politológiai munka. (*Szabó Máté: Globalizáció, regionalizmus, civil társadalom. Századvég Kiadó, Budapest, 2004. 282 p.*)

Csapody Tamás

egyetemi adjunktus, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet

Az Észak Mágusa: Hamann, az első nyelvfilozófus

Az Észak Mágusának is nevezett Johann Georg Hamann (1730-1788) königsbergi filozófus, esztéta és kritikus írásai jelentőségükhöz képest kevésbé ismertek Magyarországon. Pedig ő volt Immanuel Kant egyik első olyan bírálója, aki a kritikai filozófiában azt a lépést hiányolta, amit a filozófiatörténet majd egy jó évszázad múlva tesz meg: a nyelv filozófiai jelentőségének elismerését és figyelembevételét. Hamann egyébként annak az észellenes, felvilágosodásellenes szemléletnek volt az egyik képviselője, amelyet aztán Németországban a *Sturm und Drang* mozgalom jelenített meg. A felvilágosodásban azt kifogásolta, hogy nem az egész embert veszi figyelembe, hanem elválasztja a gondolkodást az érzelmektől, az elméletet a cselekvéstől. Antiracionalizmusa azonban nem a későbbi romantikusoké, hanem inkább a befelé forduló, tizenhetedik századi pietizmusé.

Hiánypótlónak tekinthető Rathmann János vállalkozása, hogy Hamann néhány jellemző írását magyarra ültette és közreadta. A kötetben Hamann elmékedéseit, „filológiai bírálatait”, esztétikai írásait és filozófiai kritikáját találhatjuk, a szerkesztő és fordító információkban gazdag utószavával.

Hamann megszakította egyetemi tanulmányait, soha nem tanított egyetemen, amolyan magántudós volt. Nyilván ebből a státusából is következett, hogy szövegeinek írásakor soha nem kellett figyelembe vennie azokat az akadémiai követelményeket, amelyek szigorúságukkal esetenként fenyegethetik ugyan az eredeti gondolatok megfogalmazását, de megtaníthatnak olyan gondolatvezetésre és szövegszerkesztésre, amelyek feltételei annak, hogy egy szöveget tudományosként vagy filozófiaként ismerjünk el. Hamann nemcsak azt a kérdést nem tette föl magának soha, hogy szövegeit érteni

fogják-e tanítványai vagy olvasói, de azt sem, hogy például filozófiai szövegeinek nem kellene-e legalábbis valamiféle feltárható gondolatmenetet követnie. Filozófiai és egyéb szövegei is asszociációkra alapoztak, csapongóak, számtalan görög, latin, francia és egyéb idézzel telítettek, és semmi esetre sem szolgálják a folyamatos gondolatmenet követésére törekvő olvasást.

Ha Hamann nagyrészt ismeretlen maradt, akkor ez legalább annyira köszönhető nehézkes és bujángzó stílusának, mint annak, hogy nem voltak tanítványai, akik művét továbbvitték volna. Észellenes felfogása és motívumai pedig semmi esetre sem feleltek meg azoknak a folyamatoknak, amelyek a tizenkilencedik századtól kibontakoztak. Feltehetőleg senki nem beszélne ma már róla, ha Kant első kritikáját nem a nyelv filozófiai relevanciáját megsejtő állításaival bírálta volna. Bár ebben megelőzte korát, abban viszont irányt tévesztett, hogy ironizálva Kant meglátásain, nem vette észre, hogy Platón és Arisztotelész óta filozófiai értelemben Kant hozta a legjelentősebb változást az emberiség gondolkodásában.

A huszadik századi nyelvfilozófia gyakran ki nem mondott alapelve, hogy míg a gondolatokat nem tudjuk együtt, tudományos közösségben vizsgálni, így ki vannak szolgáltatva a szubjektív megítélésnek, addig a nyelv mindannyiunk rendelkezésére áll, és a nyelv mint a gondolatok hordozója tudományos vagy tudományoshoz hasonló vizsgálatoknak vethető alá. Hamann nem hoz létre nyelvfilozófiai rendszert, és metodológia helyett csapongó szövegeibe ágyazza azokat a nyelvfilozófiai meglátásait, melyekkel több mint egy évszázaddal megelőzi korát. A legtöbb huszadik századi nyelvfilozófus vállalná kijelentését, amelyben hangsúlyozza, számára „nem annyira az a kérdés, hogy mi az ész, hanem sokkal inkább, hogy mi a nyelv... *szavakat fogalmaknak* tartunk, *fogalmakat pedig maguknak a dolgoknak*”.

(273.) Ugyanakkor értelmetlen lenne elemezni, hogy mi következik e kijelentés után a rapszodikus írásmódú szerző szövegeiben. Talán poétikusként jellemezhető szövege filozófiailag (tehát logikailag is) rekonstruálhatatlan, és néhány mondat után arra fut ki, hogy sajnos a „megismerés fája elveszi tőlünk az élet fáját... mindig a régi Ádám példáját követve”. Ezek után Hamann gondolatmenete követhetetlen vallási asszociációkban oldódik föl.

Ráadásul, miután a gondolkodás megértésében a nyelv elsődrendű mivoltát hangsúlyozza, siet megnyugtanni bennünket, hogy „a nyelv egyben az ész önmaga általi meg nem értésének a középpontja is.” Természetesen ezt a kijelentését sem magyarázza tovább, de feltehetően arra gondolhatunk, hogy amiként a nyelv a megértés feltétele, a megértés hiánya is nyelvíleg jelenik meg.

Nyelvfilozófiai tételével a kanti filozófiát nemcsak abból az irányból közelíti meg, mint később a huszadik századi gondolkodók, hanem a nyelv tudati megragadása felől is. A nyelv nemcsak a gondolatok hordozója és helye, hanem olyan, amit a tudatnak meg is kell ragadnia, mintegy maga is a tapasztalati megismerés tárgya. Bár ezt a tételt nem fogalmazza meg, de állításainak következménye, hogy az empirikusan megjelenő nyelvet egy olyan tudat ragadja meg, amelynek gondolatai maguk is nyelvi szerkezetűek. Amikor Hamann kijelenti, a „szavaknak... esztétikai és logikai képességük” van (268.), akkor azt sugallja, hogy nyelvhasználat során a szavakat érzékileg megragadjuk, halljuk, látjuk, ugyanakkor a szavak a fogalmakhoz és az észhez is „tartoznak”. Ha így van, akkor a nyelv és a szavak bizonyos értelemben a

gondolatok formái, másrészt viszont Hamann által „kritikai *jelenségek*”-nek nevezett ottlévő dolgok, „kísértetek, nem-szavak vagy szószórmányok (*Unwörter*), és csak meghatározott tárgyakra való használatuk alkalmazása és jelentése által jönnek létre az értelem számára.” (268. fordítás módosítva) A megragadott és megismert szavak korrelálnak a tárgy szemléletével, amire az adott szó vonatkozik, és kialakul a jelentés.

Hamann gúnyolódik königsbergi polgártársán, Kanton, aki az ész a tapasztalattól függetlenül mint annak feltételét kívánja vizsgálni, mondván, „miután nem tudjuk, mit is keresett az ész 2000 éven keresztül a tapasztalaton túl, nem csak egyszerűen elcsügged elődeinek előrehaladó pályáján, hanem egyben éppoly nagy daccal odaigéri a türelmetlen kortársaknak, mégpedig rövid időn belül azt az általános ... bölcssek követ, melynek a *vallás* tüstént alárendeli majd a maga *szent voltát*, a *törvényhozás* pedig a maga *fenségét*”. (264.) Látható, hogy a különös nyelvfilozófiai megsejtések dacára, mint később Nietzsche is, félreérti, ironikus játéka kedvéért leegyszerűsíti Kant kritikai elméletét. Ami a leginkább megbocsájthatatlan ennek a nyugtalan és hóbortos rajongónak a művében, hogy semmi jelét sem láthatjuk, hogy fölismerte volna kortársában azt a géniust, akinek művei döntően meghatározták az utóbbi kétszáz év nyugati gondolkodását. (*Johann Georg Hamann válogatott filozófiai írásai. Válogatta, fordította, a magyarázó jegyzeteket, az elő- és utószót írta Rathmann János. Pécs, Jelenkor, 2003, 302 p.*)

Boros János
filozófus